Етнически и религиозни процеси сред българската народност през XV—XVII в.*

Страшимир Димитров

Проблемът за етнодемографските и религиозни промени, които настъпват в нашата страна с установяването на османското владичество, заслужено се ползува с вниманието на нашата историческа наука. Твърде много направиха в последните години за неговото проучване Н. Тодоров, Б. Цветкова, Хр. Гандев, П. Петров. В техните трудове получиха детайлизирана разработка общото демографско състояние на Балканите през XV—XVI в. и на българските земи в частност[1], помохамеданчването на българи[2], изселването и разселването[3] на огромни маси от хора през онези векове.

В тези и други изследвания[4] бяха натрупани богати материали и бяха изказани интересни идеи за осмислянето на едни или други страни от етнодемографските и религиозни процеси. При оценката на тези идеи и материали се появиха обаче и научни спорове[5], което налага задачата да се възпроизведе общата картина и да се очертаят основните процеси, в рамките на които може да се намери точното място на едни или други конкретни явления. Като повдига отново тези проблеми, настоящата статия цели да очертае главните насоки на посочените процеси и да формира някои нови гледища за значението на някои от тях в цялостното етническо развитие на нашия народ.

---

* Редакционната колегия на „Българска етнография" поканва и други автори да се изкажат по някои от въпросите, разгледани в статията, които остават все още дискусионни (РК).

[1] Н. Тодоров. За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в. — ГСУ, ФИФ, т. 53, кн. 2, 1960; Б. Цветкова. За етническия и демографски облик на Видин през XV в.—Изв. ЕИМ, т. VII, 1964; За поселищния облик на Търновския край през XV—XVI в. — В: Сборник в чест на Йорд. Захариев. С., 1964; Р. Стойков. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI в. — Изв. на Варненското археологическо д-во, кн. XV, Варна, 1964; Здр. Пляков. За демографския облик на българския град през XV — средата на XVII в. — ИПр, 1968, кн. 5.

[2] П. Петров. Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975, вж. цитираната там литература.

[3] Хр. Гандев. Българската народност през 15 век. С., 1972.

[4] Стр. Димитров. Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места. — В: Родопски сборник. Т. I, С., 1965; Е. Грозданова. Налог джизье Балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам XVII—XVIII вв.).— В: Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. III. М., 1974; Н. Тодоров. Балканският град — XV—XIX в. С., 1972.

[5] Стр. Димитров. Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV в. — Векове, кн. 6, 1973,

* * *

Нахлуването на османските завоеватели в нашите земи било съпроводено с тежки щети за българската народност. Самата религия на завоевателите, т. е. официалната им държавна идеология, представяла опустошенията и отвличането на населението в плен и робство като законно право на мюсюлманите. Мохамеданските богослови разделяли света на две части: покорен и подлежащ на покоряване. В покорения, управляван от мюсюлманите свят, последните следвало да се задоволяват с мирна експлоатация на зависимото мюсюлманско и немюсюлманско население. С вторите страни, наричани свят на войната, мохамеданите трябвало да воюват докрай. Водейки свещена война с този свят, мюсюлманите можели да заграбват всяко движимо имущество. Боеспособните мъже можело да бъдат унищожавани, особено ако не се покоряват, или пленявани; жените и децата не следвало да бъдат избивани, а отвличани като законна военна плячка.[6]

Ръководени от тази идеология, завоевателите опустошили много селища. Те масово отвличали в плен българи и българки и ги продавали в робство. Имената на десетки робини и роби от Прилеп, Костур, Скопие, Велес и други райони са записани в книгите на венецианските нотариуси от о-в Крит и ни дават само частична представа за размера на бедствието, което се стоварило върху българите през онези усилни времена.[7] Българи-роби се срещат по пазарите в Цариград, а също и в другите средиземноморски центрове, чак до Испания.[8] Грамадна част от отвлечените българи се продавали из малоазиатските пазари на османската държава и малоазиатските бейлици, из мамелюкските владения в Сирия, Палестина и Египет, но за тяхната съдба почти не е запазена документация. Там те завинаги бивали изгубени за българската народност.

В османската държава действувала завършена система от норми за третиране на отвлечените в плен хора. Те бивали разделяни на категории според възрастта им: *сукалчета* — до тригодишна възраст; *дечица* — от три до осем години; *момчета* — от осем до дванадесет години; *юноши* — от дванадесет години до възрастта, при която започват да се бръснат, и *брадати* — които вече се бръснели.

За всяка категория се събирал определен данък от притежателя на пленника съгласно приетите от държавата цени за пленниците от различните категории. Обаче още Мурад I установил т. нар. Закон за петинката[9], според който една пета част от пленниците, а именно юношите от 10- до 20-годишна възраст следвало да се прибират за новосъздадения корпус на еничарите. Те бивали прехвърляни в Анадола и предоставяни да работят срещу минимално заплащане на тамошните тюркски земевладелци, като в същото време бъдат обучени на турски език и нрави. След това те били връщани в столицата и започвали службата си в поделенията на еничарския корпус.[10]

В хода на завоеванията много българи напуснали старите си местоживелища и потърсили нови поселища било в районите, ползуващи се с по-голяма

---

[6] И. П. Петрушевский. Ислам в Иране. Курс лекций. Л., 1966, с. 82—83.

[7] Ив. Сакъзов. Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби. — Македонски преглед, 1932, кн. 2—3, с. 1—62.

[8] Б. Цветкова. Паметна битка на народите. С., 1970, с. 68.

[9] Според османските хронисти терминът „пенчик“ идвал от персийските думи „пенч-юеки“, т. е. един от пет.

[10] I. H. Uzunçarşîlî. Osmanlî devleti teşkilâtîndan. Kapu kulu Ocaklarî. I-Acemi ocağî ve Yeniçeri ocağî. Ankara, p. 9—12.

сигурност, било в още незавладените съседни земи. Нашествията в Източна България, събитията, свързани със завладяването на Търново, с разгрома на кръстоносния поход на Сигизмунд от 1396 г. и овладяването на Видинското царство, накарали много българи да се прехвърлят отвъд Дунава. Сред тях значителна група представлявали църковните книжовни люде, които носели със себе си книжовните традиции на средновековната българска култура. Те закрепили славянобългарските писмени традиции в развитието на културата на Влахия и Молдавия, подхранили съществуващата тук славянобългарска книжнина, която наред със среднобългарския литературен език оставала официална норма във Влашкото и Молдавското княжество и след края на българската държава, та дори до XVII в. Някои от тях, като Григорий Цамблак, действували не само в Молдавия, но играли важна роля в културния живот на южноруското население.[11]

Според мюсюлманската правна догматика, щом дадена област станела поданна на мюсюлмански владетел, нейните жители повече не можело да бъдат пленявани и отвличани като военна плячка. В случай на продължително въстание и непокорство обаче това население можело да бъде третирано отново като преминало в „сферата на завоюване“ и към него да бъде прилагано правилото за военната плячка. Същото се отнасяло и до случаите, когато това население се присъедини към чуждестранни войски, воюващи с мюсюлманската държава. По такъв начин въстанията на българите от първата половина на XV в., присъединяването им към „кръстоносните“ войски на Сигизмунд, на Владислав IV и Ян Хуниади и др. се използували като достатъчни поводи за „законно“ разсипване и отвличане в плен на българи.

Бягствата на българското население извън османските владения намалявали броя на данъкоплатците в империята, поради което османските власти се стремели през XV в. да попречат на тези преселвания. През 1444 г. много българи се прехвърлили отвъд Дунава заедно с отстъпващите войски на Хуниади. През 1445 г., по време на похода на Бургундския херцог и папската флота през Черно море към Дунава и Дунавското крайбрежие, българите от Североизточна България се надигнали за масово преселване към Влахия. Те заявявали, че не желаят повече да бъдат под турско господство, натоварили на коли имуществото, децата и жените си, подкарали всичкия си добитък. Османските власти се опитали да предотвратят преселването със сила. Около Русе преселниците били обкръжени от османски войски, обаче влашки военни отряди прогонили османците и осигурили прехвърлянето на българите във Влахия.[12]

На следващата година европейските кръстоносци си заминали и изоставили влашкия господар Влад Дракул сам на себе си. Последният трябвало да търси помирение със султана. При сключването на договора той се задължил да върне преминалите във Влахия 12 хиляди българи.[13] Завоевателите разбирали, че са нужни хора, които да обработват владените от тях земи. Разбира се, далеч не всякога те успявали да върнат назад забягналите хора.

Българската аристокрация изчезнала като класа от обществената сцена и мястото ѝ заела османската господствуваща класа. Много български фео-

---

[11] П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, с. 24, 29 и сл.

[12] N. Jorga. Geschichte des rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen, I Bd., Gotha, 1905, p. 320; Б. Цветкова. Паметна битка . . . , с. 264—265.

[13] N. Jorga. Op. cit., p. 321.

дали загинали в борбата срещу завоевателя. Други намерили убежище в чужди страни като Влахия, Унгария, Молдавия и южноруските земи, където дирели съюзници и средства за прогонване на османците от България. Особено видно място сред тях заемал Фружин, синът на Иван Шишман, който в Унгария, Албания и други места не преставал да се бори за освобождението на страната си.[14]

Обаче част от българските феодали останали на служба при новите господари. В хода на завладяването редица балкански феодали били принудени да се признаят за османски васали, като поемали задълженията да участват с войските си на страната на султана в предстоящите войни. Такива били деспот Константин, владетелят на Велбъжд, крал Марко в Средна Македония, Иван Срацимир, сръбският деспот Г. Бранкович и др. Във васалните области се запазвала непокътната старата феодална уредба и местната феодална класа, само че местните феодали сега трябвало да се бият на страната на султана.

След смъртта или отстраняването на васала неговите области преминавали под прякото управление на султана, като начело на областта бил поставян османски санджак-бей. Този санджак-бей сега събирал войската и я водел на война. Така става например след смъртта на крал Марко и деспот Константин през 1396 г., загинали в битката при Ровине като османски васали.

Но замяната на християнина-васал със санджак-бей не означавало коренно променяне на дотогавашната социална и политическа структура, нито пък цялостно подменяне на по-дребните феодали-войводи, кефалии и пр., които дотогава вече се биели на страната на султана. Болшинството от тях си оставали по местата, продължавали да експлоатират феодалнозависимото население както преди и да се явяват в редовете на войската, само че сега били предвождани от санджак-бея на Константиновата земя например, вместо от самия деспот Константин. Този механизъм осигурявал широко проникване в османската феодална система на елементите на старата балканска феодална система. Продължилите да служат стари феодали даже не били длъжни веднага да стават мохамедани, а оставали християни-спахии.

В османските описи от XV в. се срещат твърде често имена на балкански християни, които притежавали тимари и служели в османската армия. Техният брой е твърде голям именно в западните области, които минават под османска власт през етапа на васалитета. Според тефтера за санджака Арванид от 1430 г. една трета от спахиите са още християни.[15] Един запазен откъс от опис на тимари в Знеполе от 1444—1445 г. показва, че там още една четвърт от спахиите са християни.[16] Описът на тимарите във Видинския санджак от 1455 г. сочи, че 60 години след завладяването на тази област все още една десета от спахиите са християни или току-що приели исляма българи. Сред тях срещаме имена като Михаил, син на Струя — „потомствен спахия", Иван, син на Елбул — „потомствен тимариот" и др.[17] Тези пояснения идват да покажат, че не само те, но и техните бащи били тимариоти. Очевидно става дума за една наследствена аристокрация, която още пази българското си име и народностна принадлежност, но е на служба на нов сюзерен —

[14] П. Н и к о в. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — Бълг. историческа б-ка, г. III, кн. 3.

[15] H. I n a l c i k. Hicri 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, TTK yajnlarindan, 1954.

[16] Турски извори за българската история. Т. II. Под ред. на Н. Тодоров и Б. Недков. С., 1966, с. 355 и сл.

[17] Д. Л у к а ч. Видин и видинският санджак през 15—16 в. С., 1975, с. 61, 64 и сл.

османския султан. С течение на времето те бивали все повече ислямизирани и се вливали окончателно в състава на османската господствуваща класа.

Така в хода на османското нашествие българската народност претърпяла тежки загуби. Броят на избитите, отвлечените в плен и робство, на забягналите в чужди земи българи бил твърде голям, макар че този брой не се поддава на точно изчисление. Опитът на проф. Хр. Гандев да определи техния брой на 680 хиляди души[18] несъмнено заслужава внимание. Обаче той неоснователно приема всички мезри, т. е. обработваеми земи извън землищата на съществуващите села, за останки от разрушени и опустошени селища. Несъмнено има мезри, които свидетелствуват за разпръснати и обезлюдени села, но е твърде сериозна грешка всички такива земи да се считат за обезлюдени селища и оттам да се правят заключения за общия брой на избитите, отвлечени в плен или забягнали българи.[19] Сериозните неточности в оценката на изходните данни са довели автора да големи преувеличения.

С пренасяне на военните действия извън българските територии през втората половина на XV в. се установили значително по-нормални условия за съществуването на българския народ. Чуждото владичество обаче създавало постоянни възможности за асимилиране и претопяване на българи.

Според мюсюлманското право било недопустимо да се отвличат в плен и робство поданици на мюсюлманската държава, обложени вече с поголовен данък и харадж раи. Но въпреки тези формални постановления османската власт насилствено отвличала хора от постоянните им местожителства и заселвала с тях новоосновани или опустошени при завоеванието градове. За да осигури стопанския живот на опустошената при завладяването своя столица, Мехмед II разпоредил да се събира население, особено занаятчии, от различни места в Мала Азия и Балканите. Запазени са сведения за преселване на семейства от Скопие и Охрид в Цариград и в новооснования от Мехмед II Елбасан, наричан Конюх.[20] От селото Калугерово, или Плужна, Търновско, през 60-те години на XV в. 26 домакинства били отвлечени в Цариград.[21]

Много повече щети за българската народност донесло въвеждането на девширмето, кръвния данък. По време на междуособните войни между синовете на Баязид I през 1403—1413 г. спрял притокът на военнопленници, от които се попълвал еничарският корпус. Тогава била създадена нова практика, несъществуваща в други мюсюлмански държави. Било решено да се вземат деца от многодетните християнски семейства и да се зачисляват в корпуса на аджеми-огланите, където се подготвяли еничарите. „С този нов закон, пише проф. И. Узунчаршълъ, немюсюлманското население на Румелия постепенно щяло да бъде помюсюлманчено, а така също част от онези, които ставали мюсюлмани, трябвало да подсилят с хора турската армия."[22] Още в началото този закон се прилагал в България, а след това се разпространил върху Гърция, Албания, Сърбия, Босна и Унгария, а в края на XV и началото на XVI в. обхванал и живеещите в Анадола християни.

В провинцията се изпращали еничарски пълномощници, които трябвало да обходят определения им район и на всеки четиридесет къщи да вземат по едно дете на възраст от осем, десет, най-много двадесет години. Разбира се, правилото да се взема едно дете на четиридесет къщи далеч не се спазвало.[23]

---

[18] Хр. Гандев. Българската народност. . ., с. 129.

[19] Стр. Димитров. Мездрите и демографският колапс на българската народност през XV в. — Векове, 1973, кн. 6.

[20] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 115.

[21] Турски извори. . . Т. II, с. 181.

[22] I. H. Uzuncarsili. Op. cit., p. 13.

[23] Ibidem, p. 16.

Отбраните деца се отвеждали в столицата. Доведените от Румелия деца се прехвърляли в Анадола и се предоставяли да слугуват на анадолските аги. Там се завършвало тяхното откъсване от народа им, тъй като с течение на времето те напълно се потурчвали в езиково и битово отношение.

Голямото обезлюдяване на някои райони по време на османското нашествие било съпроводено с колонизиране на тюркски преселници в тях. Особено тежко били засегнати Тракия и Беломорието. В тях почти през целия XIV в. се водили войни между българи и византийци, между различните претенденти за византийския престол, между Момчил и византийските власти. Те били опустошавани от тюркските отряди, идващи от Мала Азия било като съюзници на някоя от враждуващите страни, било при самостоятелните им набези за плячка. Описаните от монах Исайя ужаси и опустошения след Черноменската битка се разиграли с най-пълна сила именно из Беломорието и прилежащите му източнородопски и тракийски земи. През XIV в. местното българско население оредяло.

А към средата на XIV в. в Мала Азия имало натрупани значителен брой номади или подгонени от старите им местоживелища тюркски маси. През втората половина на XIII в. татаро-монголското нашествие заляло Иранските плата, Средна Азия, Ирак и Мала Азия. Селджукската държава била разгромена. Монголите опустошили цели области, изтребили десетки хиляди жители или ги отвеждали в Средна Азия. „Пътищата били задръстени с бежанци от изток към запад."[24] В западните райони на Мала Азия се натрупало значително население, търсещо нови поселища. То станало резерв на османците както за попълването на армията, така и за колонизиране на завладените от тях нови земи.

Маси от тюркски произход били заселени в някои от опустошените и останали с рядко население райони на Тракия, Беломорието и Източните Родопи. Колонизираният тук тюркски елемент създал етническа среда, която можела в течение на следващите векове да повлияе в езиково и битово отношение на част от местното българско население.

Заселването на тюркски елементи в нашите земи създало благоприятни условия за ретюркизация на някои остатъци от още неславянизираното тюркоезично българско население, особено в Източна България.

Изследванията на езиковедите показват, че в езика на нашите гагаузи и турци лежи един най-древен пласт, характеризиращ се с особеностите на хуно-българските езици. Към тях спадал и езикът на прабългарите, които никога не се наричали и не се считали за тюрки. До такива изводи достига един от първите сериозни изследователи на езика на гагаузите и на дунавските турци, полският тюрколог Т. Ковалски.[25]

През XI в., както е много добре известно, в Североизточна България се заселват нови племена от огузко-българската езикова подгрупа, каквито са печенезите и узите.[26] При движението си към Средна Европа и Балканите печенезите разкъсали прабългарските племена в Поволжието от дунавските прабългари, като увлекли към Балканите и Средна Европа и елементи от стария прабългарски племенен съюз. Скоро след тях в българските земи пристигнали нови родствени на местното тюркоезично население заселници — куманите. Те принадлежали към къпчашката група племена, чийто език се

---

[24] А. Д. Новичев. История Турции. Т. I. М., 1963, с. 20—21.

[25] T. Kowalski. Les turcs et la langue turque de la Bulgarie de Nord-Est. Krakowie, 1933, p. 26—27.

[26] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. II, С., 1972, с. 88—119, 182—221.

разпадал на кънчашко-половецка, кънчашко-булгарска и други езикови подгрупи.[27] Те влезли във взаимодействие с българския народ, особено с тюркоезичните елементи от него. Елементи от кумански език се откриват и в езика на славянобългарското население.[28] Все повече става броят на думите, които изследователите определят като протобългарски.[29]

Периодичното заселване на ново тюрко-българско, печенежко и куманско население забавяло пълното езиково претопяване и славянизиране на подревните тюркоезични пластове в българската народност, каквито били прабългарите. Тези заселвания водели до периодична езикова ретюркизация на древните пластове и отсрочвали пълната им славянизация. Поради езиковата близост между различните слоеве на тези заселници протичали активни взаимодействия, улеснявани от господството на единната християнска, религия сред тях. Новите тюркоезични заселници, както напр. кумани, станали активен елемент в държавнополитическия живот на България, което обстоятелство улеснявало и ускорявало сливането на етническото им самосъзнание с българското народностно съзнание и превръщането им в компонент при етногенеза на българския народ.

Няма съмнение, че и през тези години протичал процес на славянизация на тюркските компоненти на българската народност, особено на племенната аристокрация. Заемаща служби в българската държавнополитическа система, възприела религията и официалния език, тя напълно се сливала със средновековната българска феодална класа. Обаче имената на някои от тях, като Асен, Тертер, Балик, Шишман и др., продължавали да свидетелствуват за алтайския им произход. Доведеното с тях тюркоезично население, особено отседналото в старите прабългарско-печенежко-огузки поселища, не могло де изчезне толкова бързо.[30] Към средата на XIV в. в редица области на България, особено в Североизточна България, древното и най-масово заселище на прабългарите, продължавало да живее българско тюркоезично население, изповядващо християнска религия.

Процесът на славянизация на това население бил затормозен или съвсем спрян от османското нашествие, което поставило целия български народ под политическото върховенство на едно ново тюркоезично племе, принадлежащо към огузоселджушката езикова подгрупа. Господствуващото положение на дошлите с османците огузки племена и на формиралата се през XV в. турска народност улеснявало огузкото езиково влияние върху българските тюркоезични групи. Главна преграда между последните и османо-огузките елементи оставали не езиковите, а религиозните различия. Налагането на мюсюлманската религия стопявало тази пречка към етническото, културно и битово смесване на двата елемента и асимилирането на българското население от тюркските завоеватели. Обаче значителна част от неславянизираните българи запазили своята християнска религия. Те навярно съставили днешната етнографска група на гагаузите. Ислямизираните и етнически претопени тюркоезични българи увеличили числеността на турчеещото се население в страната.

---

[27] Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с. 252, 270 и сл.

[28] М. Москов. Към въпроса за печенежко-куманския субстрат в българския език. — Известия на И-та за български език, т. VIII, 1962.

[29] Е. Боев. За предтурското тюркско влияние в българския език — още няколко прабългарски думи. — Български език, 1965, кн. 1, с. 3—17.

[30] Е. Боев. За българо-тюркските езикови връзки. — Известия на И-та за български език, т. XVI, 1968, с. 180.

Така османското нашествие прекъснало до известна степен славянизацията на хуноезичните българи, прекъснало навярно процеса на преодоляване на езиковия дуализъм и довело до претопяване на значителна част от тях в османо-огузката турска народност. В това се заключавало едно от найтежките последствия за българската народност от османското завоевание.

Завоевателите не се оказали в състояние да унищожат веднага административно-политическите традиции на средновековните балкански държави. Нещо повече, те заимствували много елементи от тяхната уредба. Административното деление на османските владения в българските земи в голяма степен повтаряло границите между предишните феодални царства, княжества, деспотства и други владения. Създаденият Никополски санджак повтарял последните граници на българското Търновско царство. Видинският санджак възпроизвеждал територията на Срацимировото царство. Кюстендилският санджак обхващал земите на Велбъждското деспотство. Като отделни вилаети или нахии били оформени владенията на редица по-дребни феодали, като Богдан жупан, Шишманос и др.

Османското завоевание не премахнало общинно-самоуправленческите форми, съществуващи сред покорените балкански народи. Самото преселване на номадски и полуномадски тюркски маси от Мала Азия, при които родовотериториалната община—обата—била основна ядка на обществената им организация, засилило ролята на териториалната община на Балканите. Мирийският режим на земевладение и тимарската система не разрушавали общинното земеползуване.

Османската държава включила в своята административно-управленческа система и общината. Последната се третирала като колективно отговорно тяло за редовно изплащане на данъците и отбиване на повинностите към феодалната държава. Селата и градските махали имали свои старейшини, които ги представлявали пред властите. Като теократическа държава, в която религиозната организация доминирала над народностната, властта натоварвала с тези функции най-често селските или махленските попове. Със старейшински функции били натоварени и светски лица, наричани коджабашии, кнезове, стареи и пр., обикновено из средата на най-заможните хора в даденото селище. Чрез тях и чрез системата на кръговото поръчителство властите разпределяли данъците и тегобите, изисквали спазване на установения административен ред. В редица случаи тази система спасявала населението от произвола на държавните чиновници, но в същото време успешно обслужвала османската държава, която през първите векове не разполагала с развит държавен апарат.

Общините решавали редица въпроси от вътрешния живот на населението, включително и имуществени спорове. Те способствували за съхраняване на народностната самобитност и традиции на българския народ през годините на чуждородното владичество. И все пак не бива да се забравя, че техните правомощия и самоуправление се разпростирали дотам, докъдето това било изгодно и разрешено от османската държавна власт.[31]

Съхранението на общината с нейния относително затворен стопански и културен живот дало допълнителни възможности да се запазят за дълго особеностите на различните етнографски групи сред българската народност, техните своеобразия в обичаите, песните, диалектите и пр. За това спомагала стопанската и военноадминистративна политика на самата държава. Последната използувала централизирания характер на феодална-

[31] Стр. Димитров, Кр. Манчев. История на балканските народи XV—XIX в. С., 1971, с. 90—91; Ел. Грозданова. Българските старейшини и османската данъчна система (XV—XVIII в.). — Векове, 1972, кн. 5, с. 14—24.

та рента в нея и видоизменяла задълженията на някои групи от покореното и зависимо население, като вместо едни тегоби го задължавала да изпълнява други. Така се създавали групи от население с особен статут, със специални задължения.

Особено голяма група представлявали войнуганите, които били освободени от натуралния десятък, от кръвния данък и други тегоби, в замяна на което били задължени да отглеждат коне за нуждите на османската конница и на султанския двор. Войнуганите имали своя полувоенизирана организация, която обхващала цялата днешна територия на страната ни. Те имали свои началници. Низшите началници били българи и носели старите си титли — лагатори, а по-висшите началници, като войнушките черибашии и др., се излъчвали из средите на господствуващата народност. Всяка година поред войнуганите отивали в Одрин, Цариград, Ямбол и другите места, където имало султански, държавни конюшни, пасели конете, косели султанските ливади, събирали фураж за зимата и пр. По време на война те били задължени да служат във военните обози.

През ранните години на османското владичество особена роля играела организацията на т. нар. власи, друга полувоенизирана група от населението на крайграничните райони. Вместо многобройните данъци те плащали само по един флорин данък на глава. Обаче срещу данъчни облекчения те били задължени да осигуряват по системата на кръговото поръчителство конни войски за охрана на съответната крайгранична област в мирно време или за армията по време на война. Те имали свои старейшини, наречени кнезове. Техният статут им позволявал да поддържат военните си навици и въоръжение, което ги правело колкото полезни, толкова и потенциално опасни за османската власт. Опитите на държавата да ликвидира военния им статут довел до сериозни въоръжени сблъсквания във Видинско през XVI в. между тях и властите. През XVI в. техният военен статут бил постепенно ликвидиран и те били изравнени с останалата рая.[32]

Военнополицейски функции трябвало да изпълняват и мартолозите. Те били задължени да охраняват обществения порядък и безопасност в определените им райони, особено в планинските и крайграничните земи. Много селяни от планинските области имали статут на мартолози. Наред с тях имало още една група със специални задължения — дервентджиите. Те било длъжни да осигуряват спокойното и безопасно движение през планинските проходи. Завоевателите създали или запазили още ред други категории рая с особени задължения — соколари, оризари и пр. Тази практика създавала определена пъстрота сред българския народ и способствувала за запазване на културните и битови своеобразия на отделните райони. Социалната пъстрота на населението се вижда най-добре от запазените разнообразни регистри от османското време — вакъфски, тимарски, войнугарски, доганджийски и пр., в които били описвани различните категории население.

Наличните описи дават възможност да се види и числеността на българското население както в отделни области, така и в цялата страна през някои периоди. Твърде надеждни данни в тази насока могат да се извлекат от описа на мирийските (хасови и тимарски села) в Никополския санджак от 1479 г. Според направените изчисления в него са записани 13 196 български домакинства (без вдовишките), разположени в 284 села и 14 града,[33] числящи се към хасовете на санджак-бея и спахийските тимари

---

[32] Д. Лукач. Цит. съч., с. 11—13.

[33] Р. Стойков. Нови сведения за миналото на българските селища през XV и XVI в. — ИПР., 1959, кн. 6.

и санджака. Няколко години по-късно бе открит друг регистър, в който са описани раите и приходът на зиаметите и тимарите на войниците, охраняващи крепостите в санджака към 1479 г. В техните ленове живеели още няколко хиляди български домакинства.[34] Общо в санджака според двата взаимно допълващи се тимарски регистри се оказват 15 768 пълни и 1295 вдовишки български домакинства.

Във втория откъс са записани и 672 души, числящи се към войнуганската организация. Всеки от тях представлявал отделно домакинство, следователно в санджака имало още поне 672 български войнишки домакинства. В историческата наука е установено, че едно домакинство през онова време наброявало средно поне 5 души. Лесно може да се изчисли, че тимарската и войнуганската рая в границите на Никополския санджак към 1479 г. възлизала на 82 200 души.

Към тях следва да се прибавят хората от вдовишките домакинства, които ще да са имали поне по 2 —3 души — майката с едно или две и повече деца. Или вдовишките домакинства ще ни дадат още поне 3500 души, с което общият брой на българите в санджака се покачва на 85 700 души.

В споменатите регистри са отбелязани още няколко десетки домакинства на освободени роби, шахинджии (соколари), точилари, ковачи, майстори на лъкове и стрели, обслужващи армията. Сред тях се числели много български домакинства. Тимарските регистри не ни дават сведения за зависимото население във вакъфските земи, чиито данъци се събирали в полза на настоятелите на вакъфите. Наистина по време на съставянето на тези регистри Мехмед II значително орязал вакъфските земи и ги превърнал в мирийски тимарски земи, но все пак оставали обширни вакъфи, каквито били напр. вакъфите на Гази Михал-беевци в Плевенско. Като вземем пред вид и българите от тези земи, можем да приемем, че върху територията на Никополския санджак към 1479 г. живеели поне 90 хиляди българи.

По-обобщени данни за числеността на българите в санджака към края на XV в. можем да извлечем от запазения обширен опис на облаганото с поголовен данък население в Румелия през 1490—1491 финансова година.[35] Според него през тази година в Никополския санджак имало 16 937 пълни и 1271 вдовишки домакинства. В тези цифри са включени и войнуганите, които също били облагани с поголовен данък, който те плащали в полза на държавната хазна. Тези сведения не се различават съществено от цифрите, които се извличат от тимарските описи от 1479 г. Разликата от 497 домакинства несъмнено се дължи на естествения прираст на населението за изтеклите 11 години. Понеже поголовен данък плащали само немюсюлманите, в този регистър не са записани онези българи, които междувременно били помохамеданчени.

От посочените цифри може да се изчисли, че към 1490—1491 г. на територията на Никополския санджак живеели 87 860 българи, чиито домакинства плащали джизие в полза на държавната хазна. Трябва да се държи сметка, че имало хора, които се укривали от регистрацията. Освен това много от вакъфите, създадени върху мюлкова земя, имали привилегията да събират поголовния данък от раята в своя полза или да го предават в личната хазна на султана, поради което тяхната вакъфска рая не следвало да се записва в регистъра, обхващащ хората, които плащали поголовния си данък към държавата. От джизие били освободени някои категории занаятчии, изпълняващи тегоби в полза на армията, като изготвяне

---

[34] Турски извори. . . , Т. II, с. 299—334.

[35] Н. Тодоров. За демографското състояние. . . , с. 202 и сл.

на лъкове и стрели, железари, зидари на крепостни стени и пр., поради което също не са попаднали в регистъра. Те заедно с вакъфската рая представлявали не по-малко от 10—15% от цялото българско население в санджака. С тях общият брой на българското християнско население в Никополския санджак към края на XV в. ще е надхвърлял стотина хиляди души.

Разбира се, и при другите санджаци следва да се държи сметка, че данните от регистрите не отразяват целия брой на християнското население, че и при другите санджаци в описите не са включени раите от мюлковите вакъфи, каквито имало твърде много из Източна Тракия, че са изключени категории население със специални задължения за обслужване на армията и пр. Направената съпоставка между броя на домакинствата в Никополския санджак, установен според данните от тимарските регистри за 1479 г., и броя им в описа на джизието от 1490 г. показва твърде голямо съответствие и повишава доверието към данните от регистъра за джизието.

А според него през 1490—1491 г. в Силистренския санджак имало 11 071 пълни и 1412 вдовишки домакинства; във Видинския санджак, т. е. териториите на бившата държава на Иван Срацимир — 10 332 пълни домакинства; в Софийски санджак — 17 288 пълни и 1938 вдовишки домакинства; в Кюстендилски санджак — 39 754 пълни и 3219 вдовишки домакинства, и в Паша санджак, обхващащ като полукръг земите от Пловдив, Стара Загора, Елхово, Беломорието, Родопите и Централна и Южна Македония — 122 432 пълни и 11 247 вдовишки домакинства, и в Охридския санджак — 23 369 пълни и 989 вдовишки домакинства. Или всичко върху отбелязаната българска етническа територия били регистрирани 241 286 пълни и 20 098 вдовишки домакинства.[36] Като приемаме, че едно пълно домакинство брояло средно по пет души, а вдовишките домакинства — по трима, получаваме, че върху фиксираната територия живеели поне 1 266 724 немохамедани.

В това число не са включени данни за санджаците Чермен, Виза и Лозенград, за които сведенията са твърде оскъдни или липсват. Заедно с това обаче трябва да се държи сметка, че в така обхванатата територия живее и небългарско християнско население. Охридският санджак включвал части от албанската етническа територия. В санджака Паша се включвали редица райони и градове от Беломорието, напр. Солун, където живеело значително гръцко население. Приемаме, че около половината от християните в Охридския санджак, т. е. 59 906 души, не са българи, че в Солун, Серес и други райони на Беломорското крайбрежие живеят гърци, които съставляват около 15% от общия брой на населението в санджака Паша, т.е. около 100 000 души, което е максимална цифра. Трябва да се приеме, че в неописаните територии на санджаците Чермен, Лозенград и Виза живеели поне толкова българи, колкото в равния им по територия Силистренски санджак, т.е. около 59 000 души. Няма съмнение, че и в другите санджаци, както констатирахме при Никополския, имало невписана в регистрите вакъфска рая или хора с военни задължения, освободени от поголовен данък, и че те възлизали поне на 10% от населението. В резултат получаваме, че към края на XV в. българите-християни наброявали около 1250—1275 хиляди души.

Въпреки отвличанията на населението в плен и робство, въпреки депортациите на население, въпреки опустошенията и бягствата на българи отвъд Дунава през края на XIV и през XV в. и значителното обезбългаряване на Североизточна България (само наведнъж отвъд Дунава забягнали 12 000 души) все пак българската народност представлявала значителна за времето си етническа сила.

[36] Н. Тодоров. За демографското състояние. . ., с. 203—208.

Следващите по хронологичен ред данни, от които можем да изчислим броя на българското население, се отнасят за времето от 1520—1530 г., т. е. 30—40 години по-късно. От онова време са останали описи на домакинства, които следвало да бъдат облагани с данъка авариз. Според направените извлечения от тези описи към началото на втората четвърт на XVI в. немюсюлманските облагаеми домакинства възлизали:[37]

Паша санджак	— 183 512
Кюстендилски санджак	— 56 988
Никополски санджак	— 31 891
Софийски санджак	— 24 341
Видински санджак	— 19 517
Силистренски санджак	— 6615
Черменски санджак	— 1578
	— 324 442 домакинства

Следователно в отбелязаните санджаци живеели 1 622 210 немюсюлмани, в които освен българите се включвали и известен брой гърци, евреи и др. Но в тази цифра не сме включили Охридския санджак с неговите 32 748 домакинства или поне 163 000 души, от които около половината пак трябва да се приемат за албанци и гърци. Не са включени и санджаците Виза и Лозенград, за които няма данни. Като приемем пак, че максимум 15% от населението на санджака Паша са гърци, че в регистъра не са вписани освободените от авариз категории рая, приблизително 5%, ще получим, че българската християнска народност по онова време наброявала около 1630—1650 хиляди души.

Едно сравнение между цифрите за народонаселението в отделните санджаци през 1491 г. и през началото на втората четвърт на XVI в. показва, че във всички санджаци, с изключение на Силистренския, броят на българите-християни бележи несъмнено увеличение. За този 35—40-годишен период прирастът възлизал на около 350—400 хиляди души, или около 10 хиляди души годишно, или около 8 на хиляда. В Силистренски санджак, където било групирано старото българско тюркоезично население и където през края на XV и началото на XVI в. твърде често преминавали османските армии, воюващи с Молдавия, или татарските войски, идващи да се влеят в османската армия, броят на българите-християни чувствително намалял. Очевидно през онези години била помохамеданчена немалка част от старото тюркоезично българско население, с което била направена решителна крачка към неговото езиково и битово асимилиране. А тъкмо от края на XV в. застрашително се разраства процесът на ислямизиране на покорените християни в Османската империя.

Османското нашествие не ликвидирало религиозния разкол, който съществувал през Средновековието сред българите и другите християнски балкански народи. През епохата на християнското средновековие главен прицел на различните ереси била православната църква, която се явявала идеологическа опора на съществуващия феодален ред. От своя страна православното духовенство и официалната власт жестоко преследвали еретиците — богомили, павликяни и др. Гоненията и кладите дълбаели пропаст между официалното православие и последователите на ересите.

След установяването на османското господство православната църква престанала да бъде опора на държавнополитическата власт. Наистина Цариградската патриаршия получила при Мехмед II известни права и припривилегии, но те не можели да прикрият подчиненото и дискриминирано

[37] Н. Тодоров. За демографското състояние..., с. 212.

положение на православието, което останало като религия на покорените и безправни люде. Политическото положение на православни и на еретици се изравнило. И сега обаче православната църква, водена от догматичните си норми, не успяла да привлече на своя страна християнските еретици — богомили и павликяни. Нямаме почти никакви конкретни сведения за възвръщане на тези еретици към паството на православната църква. Религиозният разкол се запазил, което улеснявало дейността на другите религии — мохамеданската и католическата, за вербуване на прозелити сред българите.

Разбира се, с неограничени възможности за разпространение сред покорените народи разполагала мюсюлманската религия, която се ползувала с всестранната подкрепа на османската държавна власт. Мюсюлманските богослови признавали християните и евреите за религиозни общности, чиито свещени книги имали също божествен произход, но били извратени от хората. Поради това Аллах изпратил последния пророк Мохамед, чиито последователи единствено вярвали в неподправеното „божие слово", изповядвали истинската вяра, докато християни и евреи почитали изопачени и неверни книги. Оттук се правел изводът, че християните и юдеите са непълноценни хора, създавала се идеологическа основа за провеждане на политическа и административна дискриминация спрямо немюсюлманското население.

Приемането на исляма освобождавало новия мюсюлманин от това непълноправно и дискриминирано състояние, предоставяло му значително по-големи права в сравнение с дотогавашното му безправно положение. Помохамеданчването освобождавало хората от поголовен данък, от кръвен данък, испенч и пр. Османската политическа, стопанска и религиозна система тласкала немюсюлманите да изоставят своята религия и да преминават към исляма. Разпространяването на исляма било чрез полунасилствената пропаганда на дервишките ордени, било по пътя на откритото насилие се считало за богоугодно дело.

Още в хода на самото завоевание много българи били принудени да приемат исляма, за да спасят живота си. Описвайки завладяването на Търново, Йоасаф Бдински изтъква, че „мнозина се прехвърлиха към непристойната Мохамедова вяра: едни като се изпоплашиха, от страх, някои, като омекнаха чрез ласкателства или като бидоха победени чрез материална придобивка, други пък се присъединиха към враговете, като, поради простотията си, се подмамваха чрез писма и хитрост"[38].

През следващите десетилетия към исляма преминали нови и нови българи, особено из средата на господствуващата класа. Османските регистри от първата половина и средата на XV в. са ни запазили имената на десетки и десетки християни-тимариоти. Фактът, че имало толкова тимариоти-християни, несъмнено говори за известна веротърпимост в османската държава през онова време, щом тя допускала християни в армията. През втората половина на XV в. техният брой рязко намалял. Те били принудени постепенно да приемат исляма и се слели с османската господствуваща класа, като постепенно били и езиково асимилирани.

В резултат на ислямизацията и главно на колонизацията на тюркски елементи още към 70-те години на XV в. мюсюлманите били преобладаващи в някои градове като Скопие, Кюстендил, Битоля и др., както показаха изследванията на д-р Методи Соколски.[39]

---

[38] П. Петров. По следите на насилието. С., 1972, с. 156.

[39] M. Sokolski. Aperçu sur l'évolution des certains villes plus important de la partie méridionale de Balkans aux XVe et XVIe siècles. — Bulletin de la AIESEE, XII (1974), Bucarest, 1974, p. 82.

И все пак до 1470 г. помохамеданчванията на християни в градовете били сравнително рядко явление. В много от изследваните от М. Соколски 26 града в Югозападна България и Македония според описите от 1445 и 1468 г. нямало нито един помохамеданчен християнин, а в други имало от 1 до 4 души. През 70-те години на XV в. ислямизацията в градовете се ускорява. В Кичево през 1481 г. от 45 души—глави на мюсюлмански домакинства, 12 били новопомохамеданчени, в Прилеп от 195 били помохамеданчени 12 и т. н.

В края на XV в. ислямизацията обхваща и селата. Запазените описи от 1498—1503 г. показват в редица села в Неврокопско и Демирхисарско по един-двама помохамеданчени българи.[40] А от исляма нямало връщане назад. Всеки отказ от мохамеданството съгласно догмите на исляма се наказвал със смърт за мъжете и с доживотен затвор и робство за жените. Затова процесът на ислямизацията вземал все нови и нови жертви и в селата.

През XVI в. и особено през управлението на Селим I и Сюлейман I ислямизацията получила масови размери. През 1530 г. в градовете Скопие, Битоля, Прилеп, Велес, Кичево, Тетово, Костур, Бер, Йенидже Вардар и Серфидже били регистрирани 2520 мюсюлмански домакинства, от които 580 били на новопомохамеданчени християни. Това означавало, че почти всеки четвърти мюсюлманин бил новоотрещенец. Красноречив пример за темповете, с които вървяла ислямизацията, ни дава Неврокоп. През 1466 г. в този град били отбелязани само 12 мохамедански и 277 християнски домакинства, числящи се към хасовата рая в града.[41] Към началото на втората четвърт на XVI в. съотношението между християнска и мохамеданска рая рязко се променило. От 579 облагаеми с авариз домакинства 234 били мохамедански и 345 християнски.[42] Голямото увеличение на общия брой на облагаемите домакинства трябва да се обясни не само с естествен прираст, а с обстоятелството, че в регистъра за хасовата рая не били записани жителите на града — занаятчии, соколари, мартолози и др., които обаче били записвани в списъка на платците на авариз. А многократното увеличение на мюсюлманите, съпътствувано с намаление на християните, идва да ни покаже засиления темп на помохамеданчване на християните.

Този темп още повече се засилил към средата на XVI в. Описът на хасовата рая в Неврокоп от 1569 г. показва вече сред нея 309 мюсюлмански и 186 християнски домакинства. При това в регистъра са отбелязани 63 новопомохамеданчени домакинства сред описаните 309. Друг регистър от 1570 г. показва в Кюстендил 627 мюсюлмански домакинства, от които 182 на новопомохамеданчени, в Петрич — 121, от които 25 на нови мюсюлмани, в Дупница — 120, от които 20 нови мюсюлмани, и т. н. При едно обобщение се оказва, че около една трета част от градското мюсюлманско население към края на третата четвърт на XVI в. е новопомохамеданчено — 3310 домакинства от всичко 9426 домакинства.[43]

А след градовете вървели и селата. През XVI в. ислямът масово бил наложен над българите в Западните Родопи и долината на Места. Редица селища, които през 1497—1503 г. са записани като чисто християнски, в началото на XVII в. съвършено липсват в списъците на облагаемото с поголовен данък население, т. е. били помохамеданчени изцяло. Такива са

---

[40] Стр. Димитров. Демографски отношения. . . , с. 92—94.
[41] M. Sokolski. Op. cit.
[42] Н. Тодоров. По някои въпроси на балканския град през XV—XVI в. — ИПр., 1962, кн. 1.
[43] M. Sokolski. Op. cit., p. 88.

селата Кашица, Яново, Борово, Витово, Стирен, Странен, Бутим, Теплян, Лъкавица и др. В други села, като Брезница, Зърнево и пр.,броят, на християнските домакинства в началото на XVII в. е с 50—60 до 117 по-малък, отколкото през 1497—1503 г. В село Брезница от 180 домакинства в първите години на XVI в. към началото на следващото столетие остават само 57 християнски, а останалите са вече мюсюлмански.[44] Това намаление идва да ни покаже бързите темпове, с които се развивала ислямизацията.

Очевидно шестнадесетият век се оказва катастрофален за християнството в селата на Западните Родопи. Запазвайки езика, българските си битови обичаи, българския си народностен облик, множество хора променили религията си. С това се открил пътят за най-активно въздействие върху тях от страна на служителите на мюсюлманската вяра, насочено към разрушаване на християнската обредна система у новопомохамеданчените, към заличаване на идейните им и политически връзки с онези българи, които запазвали християнската си вяра. И тъкмо с относително ранното помохамеданчване на тези българи може да се обясни обстоятелството, че сред тях са запазени битовите български обичаи, някои елементи от християнската обредна система, но не е дошла до наше време християнската им обредна система като цяло.[45]

Ислямизацията на българите продължила със същите темпове и през XVII в., обхващайки Родопите, Тракия, Северна България и Македония. Още през XVI в. в документите са отбелязани имена на българи като Хасан — син на Рад, Махмуд — син на Стойко в Костандово, на Хюсеин — син на Стайко, и други в Чепино, което ни показва първите стъпки на ислямизацията на тези краища и поставя под съмнение тезата, че в Чепино ислямът бил наложен с едноактно насилие, а не е продължителен процес. Впрочем ходът на ислямизацията на българското население е подробно изучен и описан от П. Петров и не е нужно да се спираме тук на този въпрос.[46]

Правят впечатление някои моменти от помохамеданчването на павликяните-българи в Северна България. Отчетът на епископ Филип Станиславов от 1659 г. ни дава сведения за преминаването на никополските павликяни към католичеството или към исляма, но не към православието. В с. Ореше той отбелязва, че къщите на католиците-павликяни били 80, „къщите на турците-павликяни (т. е. мохамедани) са 30, отстъпили от християнската религия, когато Станислав учеше в Италия“. От същия отчет научаваме, че в с. Пет кладенци все по същото време имало вече 10 домакинства на „турци-павликяни“, в Брестовец — 20, в Долно Лъжане — 30 къщи, в Бъсцево — 30, и др.[47]

Втората половина на седемнадесетия век е време на голямо разпиляване на българското население и на ислямизирането му. Изобилстват сведения за намаляване броя на данъкоплатците на джизие в различните кази на страната, за разбягване на българите-християни. В едно донесение на Ловчанския кадия от 1650 г. четем, че на всяко данъчно хане било определено да плаща по 700 акчета джизие, но „тъй като раята на седем села се е разбягала“, той настоява да се намали сумата на данъка за казата.[48] Кадията обявявал за избягала помохамеданчената рая, за да може да пред-

---

[44] Стр. Димитров. Демографски отношения. . . , 96—99.

[45] А. Примовски. Общност на някои обичаи у родопските българи. — В: Народностна и битова общност на родопските българи. С., 1969, с. 193.

[46] П. Петров. Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975.

[47] П. Петров. По следите на насилието, с. 250.

[48] М. Калицин. Османски документи за Ловеч и Ловчанско в Ориенталския отдел на НБКМ. — Векове, 1974, кн. 6.

стави намалението на данъка не като резултат на своята религиозна ревност. Към 1665—1666 г. християнското население в Югоизточна България от Поморие до Елхово и Одрин намаляло с една трета. Сведенията от 1684—1685 г. говорят за голямо намаление на християнското население във Варненско, където от 1290 плащали джизие домакинства останали само 709, т. е. почти половината християни-българи били ислямизирани или се разбягали.[49] Към 1690 г. датира едно оплакване, че тридесет домакинства в карнобатското село Бин геран приели исляма, но властите накарали оставащите християнски семайства да плащат поголовния данък и заради помохамеданчените.[50] По такъв начин се увеличавал данъчният гнет върху оставащите християни, за да се принудят и те да приемат исляма.

* * *

Както се вижда, през втората половина на XVII в. бил нанесен тежък удар върху българската народност. Вълната на ислямизация заляла цялата страна. Хиляди хора били принудени да напуснат дотогавашната си религия. С това се задълбочавал новият религиозен разкол сред българите, който бил по-опасен от разкола в християнството и ересите, защото откривал път и към народностната асимилация на помохамеданчените българи от страна на господстващата турска народност.

Но и при тези тежки условия на народностна и религиозна дискриминация българският народ пазел своето народностно самосъзнание и народностен етноним. Ярко свидетелство за това е пътеписът на Евлия Челеби. Този бележит пътешественик, който през 50-те и 60-те години на XVII в. прекосил нашир и длъж Балканския полуостров, твърде често отбелязва в своите пътеписи не само религиозната, но и народностната принадлежност на жителите на посетените от него села и градове. При това е ясно, че сведения за тяхната народностна принадлежност той можел да получи само от самите тях. При своите пътувания той среща хора, които се самоопределят като българи в Добруджа, Мизия, Тракия, Щип, Охрид и Охридско, Воден и Караферия, т. е. по цялата етническа територия на българите през Средновековието. Неговите сведения говорят ярко, че е запазено нородностното съзнание, единният етноним и самоназвание на българите. Няма съмнение, че освен този единен етноним съществували и редица локални самоназвания или названия — шопи, мърваци, гребенци, павликяни и др., характеризиращи дадените групи българи било съобразно етнографските особености на бита, било по религиозните им специфики. Но това многообразие се прониквало от запазеното единно българско народностно самоназвание и самосъзнание, което не изчезнало през тежките векове на народностен и религиозен натиск.

[49] Ел. Грозданова. Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. — ИПр, 1970, кн. 5, с. 81, 85.
[50] НБКМ. Ор. отдел, ОАК 36/14.

Этнические и религиозные процессы среди болгарской народности XV—XVII вв.

Страшимир Димитров

(Р е з ю м е)

Установление османской власти в Болгарии вызвало важные этнорелигиозные изменения. Автор утверждает, что османское нашествие нашло в Болгарии значительные массы тюркоязычных болгар, все еще не полностью славянизированных. Среди них были как новые тюркоязычные компоненты болгаризированных тюрок — куманы, печенеги, узы, так и неславянизированные протоболгары, которые именно продолжали государственную традицию и внедряли у первых болгарское самосознание. Неслучайно и во время Второго болгарского государства ни одна из царских династий не была славянского, а болгарско-тюркоязычного происхождения — Асеневци, Тертеровци, Шишмановци, несмотря на то, что письменная культура, государственный и религиозный язык болгарского государства были славянскими.

Во время османского нашествия большая часть класса болгарских, а и других балканских феодалов, переходит на османскую службу. Это особенно ясно проявляется в районах, обращенных в васальные османские области при сохранении старой болгарской феодальной администрации — Тырновское царство, Прилепское королевство, Велбыждское деспотство Константина и др. После смерти их феодальных владетелей эти области переходят под управление какого-нибудь османского „санджак-бея" (областного управителя) или „алай-бея" (военного управителя), но местные низовые феодалы сохраняются, сражаясь в рядах султанских войск в качестве „спахий" (помещиков, получивших имения от султана и обязанных являться на призыв на коне, в полном вооружении и с людьми). Отсюда берет свое начало множество христиан-спахий в османских войсках начала XV века. К 1430—1440 г. около 1/4 до 1/3 спахий были христианского происхождения. Постепенно они или их наследники принимают ислам и вливаются целиком в османский господствующий класс, являющийся в то время довольно разнородным в этническом отношении.

В городах переход к исламу принимает значительные размеры в период самого завоевывания, после чего замирает до середины XV в. Принимая констатации М. Соколовского о сравнительно быстром распространении ислама в городах во второй половине XV в., автор указывает, что в конце XV и в XVI веке по пути исламизации пошли и села некоторых районов. Смена религии наносит существенные поражения на народностное самосознание обращенных в ислам, потому что этническое самосознание человека средневековья тесно переплетается с его религиозным самосознанием.

Автор показывает, что особенно тяжелые поражения исламизация наносит на тюркоязычных болгар, застигнутых османским нашествием. Многие из них сохраняют свое православное вероисповедание и болгарское народностное самосознание, составляя в новое время этнографическую группу гагаузов, живущих в Восточной Болгарии, т. е. в областях, являющихся и в средние века районами массового заселения тюркоязычных болгар. По-другому сложилась судьба тех, которые изменили свою религию и стали мусульманами. У них тогдашнее болгарское этнорелигиозное самосознание заменяется мусульманским — турецким. Их язык, принадлежавший

той же самой языковой семье, что и язык османских турок, не представлял барьером этнической ассимиляции. На протяжении веков они увеличивают контингент того населения Восточной Болгарии, которое выдавало себя за турецкое. Именно в этом заключается самый большой вред, нанесенный на болгарскую народность османским нашествием.

Ethnic and Religious Processes in the Bulgarian Nationality from the 15th to the 18th Century

Strashimir Dimitrov

(S u m m a r y)

The Ottoman Conquest of Bulgaria led to important ethno-religious changes. The author stresses that the Ottoman invasion found in Bulgaria considerable masses of Turkish-speaking Bulgarians who had not as yet been fully Slavicised. Among them were to be found the new Turkish-speaking elements of Bulgarized Turkish peoples — Cumanians, Pechenegs and Usae, as well as the non-Slavicised Proto-Bulgarians, who continued the State tradition and introduced the Bulgarian consciousness among the former. It was not by chance that in the period of the Second Bulgarian Kingdom also not one of the Royal Dynasties were Slavs, but Bulgarian-Turkish-speaking in origin — the Assenyovtsi, the Terterovtsi and the Shishmanovtsi, regardless of the fact that the written culture and the language of State and Religion in the Bulgarian State was Slavonic.

At the time of the Ottoman Invasion, the major part of the Bulgarian, and also of the Balkan feudal class passed over to Ottoman service. This phenomenon was particularly clearly apparent in the regions which became Ottoman vassal domains, while preserving their old Bulgarian feudal administration — The Turnovo Kingdom, the Prilep Kingdom, the Despoty of Velbuzhd, etc. After the death of their masters these domains passed over to the governorship of an Ottoman *Sandjak-Bey* or *Alai-Bey*, but the vassal feudal nobles remained, fighting in the ranks of the Sultan's armies as Spahis. The numerous Christian Spahis in the Ottoman Army in the early 15th century owed their origin to this. About 1430 to 1440 about 1/4 to 1/3 of the Spahis were still Christians. Gradually they, too, accepted Islam, or their heirs did so, and entirely merged with the Ottoman ruling class, which was ethnically extremely heterogeneous at that time.

The transition to Islam in the towns was to a considerable degree at the very beginning of the conquest, after which it subsided up to the mid-15th century. While accepting the findings of M. Sokolsky that in the second half of the 15th century Islam spread comparatively quickly in the towns, the author points out that at the end of the 15th and in the course of the 16th century the villages of certain regions also set out along this path. The change of religion seriously affected the national consciousness of the Islamized, because the ethnic consciousness of men in the Middle Ages was closely linked with his religious consciousness.

The author shows that Islamization of the Turkish-speaking Bulgarians found by the Ottoman invasion led to particularly great damage. Many of them kept their Orthodox faith and Bulgarian national consciousness, forming

in more recent times the ethnographic group of the Gagaouzi, who live in Eastern Bulgaria, i. e. the regions in which even in the Middle Ages the Turkish-speaking Bulgarians had settled in the mass. The fate of those of them who changed their religion and became Mohammedans was different. In their case the Bulgarian ethno-religious consciousness, which had existed until then, was replaced by a Mohammedan Turkish consciousness. Their language, which belonged to the same linguistic family as that of the Ottoman Turks, formed no barrier to their ethnic assimilation. In the course of centuries they increased the contingent of Turkish-leaning population in Eastern Bulgaria. It is precisely this which proved to be the geratest damage inflicted on the Bulgarian nationality by the Ottoman Invasion.